

Osvěta a lid. Naše literární poměry

Jiří Pokorný

"Voják má pušku, dělník má tisk,"^{1/} napsal v roce 1902 A.P.Veselý. Podobné výroky, přirovnávající knihy, noviny, vzdělanost k různým bojovým prostředkům, a to jak soudobým, tak již poněkud zastaralým, ale v arzenálu české politické frazeologie stále užívaným - tím mám na mysli ony nezbytné sudlice, cepy a hradby vozové - tedy tyto výroky dokumentují zajisté přesvědčivě, jaký význam se v té době připisoval kultuře tištěného, ale i mluveného slova^{2/}. Na přelomu století dochází totiž k výraznému oživení lidovýchovné práce^{3/}, přednášky a kursy pořádají sokolové i hasiči, po sociálně demokratickém dělnictvu přistupují k založení vlastní kulturní organizace i národní sociálové, roste počet katolických vzdělávacích spolků a na konci století se pro veřejné univerzitní extenze rozhoduje i naše vysoké učení. Tento ruch byl vyvolán zcela nepochybně růstem požadavků, jež na manuální i duševní zaměstnance kladl moderní průmysl, ale také nutností organizovat volný čas, kterého začalo postupně přibývat a jehož trávení se v rostoucích městských aglomeracích stávalo stále složitější. Přesto se však stěží dokážeme ubránit pocitu, že vzdělanosti našeho lidu by byla věnována mnohem menší pozornost, kdyby nehrozilo nebezpečí rozšíření volebního práva, které se pak uskutečnilo Badeniho reformou. V 90.letech se s tím už prostě muselo počítat. A tak se lid začal vzdělávat a vychovávat. Vždyť

hlasovací lístek v rukou nevyzdělaného voliče by působil jako zbraň namířená proti celé společnosti, říkali mnozí, a někteří dodávali - a také proti naší straně.

V tomto příspěvku bych se tedy chtěl pokusit o několik pohledů na jevy, které se nacházely někde mezi kulturou, agitací, politikou, literární produkcí a recepcí.

Vzdělanost považovalo české dělnické hnutí již na počátku svého vývoje nikoli za atribut, nýbrž za předpoklad společenského postavení a dokonce za hybnou páku vývoje.^{4/} V dávné minulosti lidstva se podle Pecky-Strahovského^{5/} "nacházela sociální demokracie v nejlepším rozkvětu a úplná spokojenost ovládla vše lidstvo. Staletí minula, tvořily se odrůdy lidu vzdělanějšího, kteří vzdělanost tu považovali za oprávnění k pánovitosti, a začal se sužovat nižší lid. Toť první otroctví! Toť začátek aristokracie!"

O významu, jaký osvětě tehdy dělníci připisovali, nás může poučit i skutečnost, že požadavek zkrácení pracovní doby nemotivovali z hlediska zdravotního nebo pociťtem sociální křivdy, nýbrž jen nemožností se po tak dlouhé době strávené v továrně věnovat ještě studiu.^{6/} Rozebíráme-li obsah pojmů osvěta, vzdělanost tak, jak jim asi rozuměli dělníci předáci v druhé půli 19.století, dojdeme k závěru, že znamenají zřejmě ještě něco jiného nebo ještě něco navíc, než jen získávání poznatků. Jak bychom mohli např. vysvětlit výrok J.Bavorského^{7/}: "Bratří dělníci! Dnešním prvním veřejným vystoupením podali jsme světu důkaz, že není u nás vzdělanost cizá, že nejsme

tou nevázanou lůzou a chátrou..." Snad bychom se mohli domnívat, že vzdělanost, osvěta byly chápány i ve smyslu jakési uvědomělosti, která dělnictvo spojuje, organizuje a odlišuje od ostatních složek společnosti.

Všechny tyto názory by se daly shrnout do stručného hesla: Osvětou k svobodě! Autoři článků v dělnických časopisech věřili, že jen co dělnický stav získá náležité vzdělání, dostane se mu i čestného místa v celé národní společnosti. Toto pojetí ovšem spíše odpovídalo době radostných počátků českého dělnického hnutí, kdy se zdálo, že osvobození práce ze jha kapitálu bude otázkou několika roků či měsíců, kdy vznikly konzumní a výrobní spolky, které v krátké době shromáždily kapitály, o nichž se dříve žádnému dělníku ani nesnilo, kdy národní výtečníci přijímali holdy českého dělnictva, jemuž dal pár slov vzkázat i sám Palacký. To ovšem dlouho nevydrželo. Úly zkrachovaly, Chleborád - Liduvěrný se odebral na Moravu, kde si koupil velkostatek, pak ho prodal a nakonec skončil v Rusku. Sedmdesátá léta přinesla dělnictvu velké rozčarování, ale zároveň také zapůsobila na růst jeho třídního sebevědomí. Dělníci pochopili, že osvěta sama je v područí kapitálu a že jejich pouta asi nezlomí. Začalo se tedy říkat Svobodou k osvětě! Pecka volal: "Nenechte se jidášskou mzdou dvojsmyslné osvěty o pravou svobodu ošidit: tato vám náleží a ji také dosáhnete. Proto žádejte všeobecné hlasovací právo, svobodný spolčovací a shromažďovací zákon a svobodu tisku..."^{8/}

Jenže žádat v rezolucích všeobecné hlasovací právo se ukázalo stejně bezúčelným jako dříve horování pro osvě-

tu a zakládání knihoven. Okamžité zlepšení pro dělnictvo nepřineslo ani jedno heslo. Východiskem z takové situace bylo pak odmítnutí i všeobecného hlasovacího práva a další radikalizace, která však své propagátory zavedla do emigrace ve Spojených státech, nebo nové řešení, usilující v podstatě o kompromis. Tuto druhou orientaci zastával kromě jiných především Victor Adler, který pro svůj program získal valnou většinu českého i rakouského dělnictva. Adler^{9/} se nedomníval, že bezprostředním cílem dělnické třídy by měla být už revoluce, podle něj bylo důležité pro ni nejprve připravit předpoklady, především zorganizovat proletariát, pozdvihnout jeho životní úroveň a naplnit ho jasným třídním vědomím i náležitým vzděláním. Toto pojetí skvěle charakterizuje malý úryvek z jednoho prvomájového prohlášení: "Dělnictvo pochopilo rázem, že požadavky, za něž chce bojovati, nelze vydobýti nějakým převratem násilným, nějakým pleněním nebo vybíjením různých objektů. Pochopilo, že jest nutno nejprve ukázati svému nepříteli svou sílu, svou zdatnost, svou početnost. Pochopilo, že dříve než dá se na pochod, musí šiky své seřaditi, musí je vycvičiti, musí jim vštípiti určité myšlenky a vyznačiti určité cíle, pro něž půjde v boj."^{10/}

Není sporu o tom, že v tomto konceptu vývoje lidské společnosti je představa revoluční přeměny světa přesouvána do stále vzdálenější budoucnosti. Tuto skutečnost si však mnozí ani neuvědomovali, domnívali se naopak, že "revoluce se nedělají, nýbrž samy se vyvíjejí."^{11/} Jinak řečeno: "Sociálně demokratická strana nepracuje tedy k tomu, aby násilný převrat přivodila, ona nevyhledává revo-

luci, protože ve stálé revoluci se nachází. Tato revoluce spočívá ve stále rychlejším soustřeďování výrobních prostředků a půdy v rukou několik jednotlivců, co zatím na druhé straně počet nemajetných přibývá."

Ale ať už byla revoluce blízko, daleko nebo dokonce neuskutečnitelná, o významu agitační a kulturní práce nikdo nepochyboval. Objevil se spíše opačný názor, podle něhož bude osvobození ve sféře kulturní sociální revoluce předcházet: "Dříve ještě než přelom řádů sociálních musí řešena být otázka duchovního panství... A na bod ten mimo-
děk sune se těžiště historického zápasu sociálního. Která z kultur opanuje pole, rozřeší i otázku sociálního panství!"^{12/} I přes nesporné úspěchy však dělnická třída nedokázala zatlačit buržoazii na kulturním poli do defenzívy. Sociálně demokratická kulturní práce nedosáhla ani svého hlavního postupného cíle, tj. studia socialistické teorie převážnou většinou proletariátu, a zrovna tak se jí nepodařilo odvrátit dělnictvo od jednoduché zábavné lektury ve prospěch čtení náročných uměleckých a vědeckých děl. Ovšem pravidelně četla stejně jen malá část dělnictva. Ostatní byli sice gramotní, zvládli čtení po technické stránce, ale museli se na ně soustředit tak, že potom nevěděli, co vlastně čtou. Na tyto dělníky bylo možno působit jen mluveným slovem.^{13/}

Ostatně čtení knih - stejně jako návštěvy uměleckých výstav či koncertů - leželo na srdci jen několika kulturním pracovníkům. Strana jako celek dokumentovala své úspěchy především rozmachem svého tisku. Jednotlivé časopisy totiž působily jako organizační centra, a protože tehdy -

jak nás ujišťují soudobí pozorovatelé - drtivá většina čtenářů věřila tomu, co četla, ukazovalo množství vydávaných časopisů také na stupeň rozšíření příslušných politických názorů. Význam tisku se dokonce tak oceňoval, či dokonce přeceňoval, že existence časopisů sloužících buržoazii byla chápána jako hlavní záruka trvání stávajícího sociálně ekonomického pořádku, větší než armády a policie. Také první krok v boji proti kapitalismu je třeba učinit tím, že dělníci přestanou odebírat noviny, které jim škodí, a budou podporovat jen ty své.^{14/}

Sociální demokracie měla mnoho nepřátel, stála v opozici proti zbytku celé společnosti, ale jednoho protivníka nenáviděla zajisté více než všechny ostatní - katolické kněžstvo. Z toho důvodu bude nepochybně užitečné se blíže seznámit s tím, jak na literaturu, čtení a tisk pohlížel klerus.

Na tomto místě je ještě nutno zdůraznit, že tento vypjatý antiklerikalismus nesvědčí podle mého názoru o nějakých příliš pokrokových postojích. To pojetí, jak se u nás boj proti církvi pěstoval - tj. že se kněžstvo vinilo ze ziskuchtivosti a přečinů [proti mravopověstnosti - mělo opravdu daleko ke skutečně reflektovanému, vědecky podloženému světovému názoru. Stačilo jen napsat slovo příroda s velkým P a zahřímat proti Římu. Na základě antiklerikalismu se pak mohly sbližovat postoje dělnických organizací s měšťanskými, čímž vznikalo nebezpečí, že se tak oslabí jejich proletářská orientace. Hlavním nepřítelem dělnictva také nebyl klerikalismus, nýbrž kapitalismus.

I pro redaktory katolických novin byl tisk mocnější než milióny bodáků a zkáza, do níž lidstvo upadlo, vznikla právě ze čtení špatných novin a knih. "Míti špatnou knihu neb protikřesťanský spis ve stavení jest stejně velké provinění jako přechovávati zloděje, lupiče nebo podobného zvrhlíka jiného."^{15/} Proti nepřátelskému tisku, který byl jednou dokonce přirovnán k lehké kavalerii,^{16/} se musí postavit vlastní lehké katolické jezdecktvo, proti nepřátelským knihám -dělostřelectvu - vlastní knihy. Jestliže se měl český lid zachránit, bylo třeba mobilizovat všechny síly katolického nakladatelského podnikání. Ale to právě nebylo jednoduché - jak revue Vlast, tak deník Čech byly přeplněny nářky nad nedostatečnou péčí o vydávání katolických knih a žurnálů. Katolickým knihám scházel profesionální nakladatel, katolických časopisů bylo na jedné straně málo, takže nedokázaly ovlivnit takový okruh čtenářstva, jak by si jejich redaktori přáli, ale na druhé straně zase tolik, že si konkurovaly. Jako laičtí přispěvatelé mohli vystupovat jen někteří sociálové jako Václav Žižka, Tomáš Jiroušek a pár učitelů, jinak museli vše zastat kněží. Jen několik z nich se však skutečně uvolilo psát, a ti pak byli zase neustále žádáni o články. Přitom finanční situace katolického tisku nedovolovala zbytečná vydání a nejlépe se dalo ušetřit právě na honorářích.^{17/} Takový obraz narýsovali ve Vlasti František Pohunek a Bohuš Podhorský. Ti, kteří nepatřili do tábora katolického kléru, to viděli pochopitelně zcela opačně, zejména byli přesvědčení o vynikajícím hmotném postavení katolických podniků. Kde je pravda, nelze zatím

rozhodnout. Prayděpodobně přeháněly obě strany.

Šíření dobré literatury měly napomáhat knihovny různých katolických spolků, "Knihovna spolková budiž společnou zbrojnicí ducha; zvláště poučná a vzdělávací část této ať je co možno nejbohatší", nabádal v příloze křesťansko-sociálních Dělnických novin Václav Myslivec.^{18/} Jenže jak mají knihovny působit konkrétně? Mají vystupovat ofenzivně a lákat čtenáře, anebo naopak spíše sloužit užšímu kroužku stoupenců?^{19/} K druhému názoru se přiklání farář, který půjčoval knihy jen těm, kdo chodili do kostela; podle něj "lidu, jenž nemůže nebo nechce slyšeti slovo Boží a účastniti se oběti mše svaté... pak duši jeho ani nejlepši četbou neposílíme a ani takto posilovati nemáme." S tímto stanoviskem polemizoval mnohem smířlivěji, ale v důsledku toho také paradoxně útočněji nalaďený učitel, který se domníval, že knihy by se měly půjčovat všem. Vždyť i sv. Ignác četl životy svatých ne za odměnu, ale z nudy, když byl zraněn... Také by se neměla hned vyřazovat kniha, která sice obsahuje několik závadných míst, ale jinak je užitečná. Aby bylo knihovníkům ulehčeno rozhodování, co do knihoven patří a co nikoli, pracovala při družstvu Vlast knihovní komise, která posuzovala jednotlivé spisy. Hlavním hlediskem, které brala komise v potaz, byla pravověrnost. Bylo však třeba ještě vyšetřit, pro jakou třídu obyvatelstva se posuzovaná kniha hodí - zda pro třídy vzdělané, lid obecný, děti, nebo na druhé straně zase stav rolnický, hornický, či lid tovární, zda lidé takovou knihu rádi čtou nebo co jim na ní

vaří.^{20/}

Knihy pro lid měly být psány přirozeným, plynulým, jasným slohem, bez period a cizích slov, čtení nemělo vyžadovat přípravného vzdělání,^{21/} Názoru, že beletrie nemá být konfesionální, bylo možno přitakat, na druhé straně však neměla být ani antikonfesionální, anti-katolická,^{22/} kdy co "jezovita v básni nebo povídce - to tmář a ničitel osvěty". "Že bychom chtěli," praví se dále, "aby poetové jen skládali kostelní písničky, aby o lásce mlčeli..., aby všechny jejich povídky a dramata hrály se v kostele a chaloupce a voněly kadidlem a zelím - to není pravda./.../ Chcemeť i v té věci, aby nám přána byla aspoň taková volnost přesvědčení, jaké přejeme jim všem." Za obsah knihy se pochopitelně ovšem doporučovala látka "obecně zušlechťující, a nikoli již sama sebou znemravňující, neboť netoliko baviti dlužno národ, nýbrž jej konkrétními příklady k mravnosti vésti, a to tak, že jednotliví členové národa, čtouce knihy takové, ani toho nezaznamenají, a přece účinek se dostavuje. Blažovanosti máme v materiálním století našem dosti... a národ náš malý, ze všech stran stísněný, potřebuje věru stále a stále, by všechny jeho vrstvy pronikaly snahy ideální."^{23/}

Tak tedy vypadá shrnutí teoretických názorů. Praxe byla ovšem poněkud jiná. Většina povídek, s nimiž jsem se zatím setkal, se vyznačovala značnou schematičností, děj se zpravidla odehrával právě na vesnici, kde se žilo ještě po staru, ideálně, poctivě. Do tohoto prostředí vtrhne zlo - je představováno buď socialistou nebo mladočeským boucharonem. V každém případě však tomuto rozvraceči čouha-

jí z kapsy noviny. Za přispění dobrých rad místního faráře se všechno po několika dějových peripetiích vrátí opět do starých kolejí, socialista se odřekne novin a kapitalista zbankrotuje. Druhou variantu četby, která byla spisována pro chudý lid, představuje v podstatě jakýsi rozhovor, v němž se ozřejmí důležité téma a v němž zvítězí katolické stanovisko. Příkladem může být třeba Hovor o Husovi na železnici Edvarda Brynychy. Tato "brožurka /je/ rozdělena na tři díly, a sice z Oseka do Kolína, z Kolína do Kutné Hory, z Kutné Hory do Čáslavi. V první části vyvrací se slovy Palackého náhled evangelické slečinky z Hlasů ze Siona čerpaný, že Hus byl světcem, v druhé se slovy téhož historika dovozuje, že Hus počal reformovati revolučně, a tudíž škodlivě. V třetí pak ukazuje se na dělníku v K.Hoře do vlaku přistouplém na následky moderního grégrovského kultu Husova." Tolik oficiální zpráva o brožurce, otištěná v Čechu.^{24/} Nediskutuje se jen ve vlaku, nýbrž také v nádražních čekárnách či hostincích, všude tam, kde se může sejít náhodně několik lidí různého původu a rozličných názorů, kteří se pak dají do řeči. V těchto dialogizovaných naučeních se opět odsuzuje socialismus, liberalismus, evangelictví, brojí se proti smíšeným sňatkům. Autoři se netají přesvědčením, že v zákulisí tahá za nitky syboodné zednářství a židovský kapitál. A to je zřejmě nejsmutnější stránka katolické publicistiky té doby.

Objevily se samozřejmě také dobré polemické stati, které neurážejí a které zároveň pobaví. Fejetón Pět minut v budoucím státě^{25/}, satira na oblíbenou sociálně demo-

kratickou utopii, zavede čtenáře do obyčejné domácnosti v době, která teprve přijde. Je 7 hodin ráno, začíná státní den. Občan G 357a se ptá občanky G 357b, zda již uvařila kávu. Neuvařila, káva není. Ale může ohřát včerejší státní jídlo. Na to však není zrovna chuť, a tak se oba místo materiálního požitku dají raději do čtení nejnovějšího čísla časopisu Stát lidí. Zjišťují, že se vzhledem k tomu, že všechny domy budou od příštího měsíce stavěny jednotně, ruší povolání architektů, že od 1. listopadu smějí lampy svítit jen od půl šesté do půl desáté a že už byl stanoven všeobecný národní kroj na léto. Na přečtení dalších zpráv už není čas, do bytu vchází totiž státní kontrolor, který oznamuje, že se jejich starší dcera zítra provdá.- Za koho, ptá se občanka, která jak se zdá stále nechápe dobu.- Za občana F 3567 nebo L 639. Není ještě rozhodnuto.- Ale ona chtěla V 357.- To nejde. Však ona si to ještě rozmyslí a určitě bude chtít toho, koho jí stát doporučí. Podobným způsobem je zpracována např. satira - a opět satira z budoucnosti - o tom, jak se ženy zmocnily v Praze vlády a k čemu to vedlo.^{26/}

Srovnáme-li, jaké názory na literaturu a přístupy k ní měla strana katolická a socialistická, dojdeme k závěru, že se v mnohém nelišily. Není to nic divného - ve způsobech propagace se oba protivníci rádi napodobovali. Socialisté i katolíci kladli hlavní důraz na tisk a četbu poučných spisů, které by posilovaly jejich ideologická stanoviska. K tomuto druhu literatury se však lid stavěl se značným nepochopením, a proto se pro agitační cíle musela využívat také krásná literatura, pochopitelně ve znač-

ně schematizované podobě. Pro pravé umění se na obou stranách dokázali nadchnout jen někteří jedinci. I formy pronikání k lidu musely být vlastně totožné - brožurky, letáky, krejcarové listy, knihovny pro lid apod. Jen jedna věc je dělila - názor na to, co je dobrá a co špatná literatura.

Na problémy, které stojí v centru naší pozornosti, se můžeme podívat ještě z třetího stanoviska, a to očima české demokratické, pokrokové, avšak neproletářské intelligence, jejíž názory vyjadřovaly Rozhledy, revue umělecká, politická a sociální, nebo Masarykův a Herbenův Čas. Pisatelé článků, kteří se v těchto listech zamýšleli nad našimi literárními poměry, si nezastírali, že naši literaturu ovládl se vším všudy kapitál.^{27/} Kdo má již tiskárnu, snaží se, aby byla co největší, a takový velký závod může prosperovat jedině tehdy, když chrlí stále nové a nové knihy v masových nákladech. Dobrých prací nevzniká samozřejmě v žádné literatuře mnoho, a proto se tisknou i slabší a špatné. Ale i to je málo. A tak se ze všech sil překládá a záplava špatných autorů z ciziny ještě více snižuje naši kulturní úroveň, přičemž opět platí, že čím je autor horší, tím má větší šanci promluvit k českým čtenářům. Ostatně za překlady se také platí 2-3krát méně než za původní díla. České revue si naříkají na hyperprodukcii. Není to pravda. Dobré literatury je v Čechách skutečně málo - a vlastně dobré literatury není nikdy dost. To jen čtenáři jsou líní sledovat několik významnějších spisovatelů najednou. "Jakmile se objeví více než 5 spisovatelů, český národ si pomůže sám - ignorováním." V našem případě jde jen o hy-

perprodukcí potištěného papíru, A bude hůř. "My máme také literaturu velkopřemyslu, ale proň nemáme trhů zahranič-
ných a poptávka domácích zákazníků nikterak neodpovídá na-
bídce výrobců."

Kritice potom neušlo pochopitelně ani naše literár-
ní publikum. Čtenář knihu nehledá, nýbrž ona jeho a vnucu-
je se mu způsobem pramálo důstojným. "Roznašeč přiblíží se
po špičkách, nepozorovaně položí knihu, kterou knihkupec
posílá na ukázkou, a jako duch zase zmizí. Vlastenec pak
je nucen podržeti si alespoň ty knihy, které nevrátil včas."^{28/}
V této souvislosti je pozoruhodné, že nakladatelé se naopak
domnívali, že moderních forem distribuce se používá příliš
málo^{29/}, a že právě tato skutečnost brání většímu rozšíření
české literatury. Čtenářům bylo vytýkáno, že nechtějí nad
knihou přemýšlet, že čtou jen pro zábavu, nikoli kvůli umě-
ní či pro své sebevzdělání. Na druhé straně neumí zase lite-
ratura své prostší čtenáře oslovit, panuje přesvědčení, že
pro lid je všechno dobré a že ho stejně nejvíce potěšíme
historickou povídkou.^{30/} To už ale dávno není pravda. Nejvíce
se české literatuře vzdálil proletariát, který v ní nenachá-
zí nic, co by odpovídalo základům jeho myšlenkového světa.^{31/}
Za další závažný nedostatek našich literárních a společen-
ských poměrů se považovalo, že knihy se neodebírají a nečtou
z módy, to jest z povinnosti, kterou ukládá určité společen-
ské postavení vůči veřejnému mínění.^{32/} Celý tento neblahý
stav se odráží i na způsobech vnímání literárního díla -
dřívější soustředěné studium bylo nahrazeno povrchním hltá-
ním, prolístováním. Krátce řečeno, nejsme národ čtenářů,
jak si často lichotíme, nýbrž národ ferbla a bulky.^{33/}

Velký odpor vzbuzovala také tematická skladba české literatury, v níž neúměrně - ve srovnání třeba s německou - převažovala beletrie, navíc beletrie pochybné kvality, nabízená chaoticky a nesoustavně.^{34/} Nakladatelé nebyli schopni se dohodnout na charakteru svých edičních počinů, zbytečně si konkurovali. Za takových okolností nebylo divné, že jednoho zářijového dne roku 1890 nalezlo občanstvo na stránkách pěti svých žurnálů najednou povídky Josefa D.Konráda. Co si měli počít ti nešťastní čtenáři, kteří nebyli milovníky "dalmatského vtipu" tohoto autora? Jeden z nich si sedl a napsal redakci Času tento drastický dotaz: "Prosím slušně za laskavé sdělení, existuje-li nějaký spolek proti týrání čtenářstva?"^{35/}

Krátce řečeno, Rozhledy i Čas neviděly v našich literárních poměrech nic jiného, než doklad velmi neutěšeného stavu, nebo přímo úpadku své doby. A v tom bychom s nimi asi nesouhlasili...

Poznámky:

- 1/ A.P.Veselý, Proletářská zbraň, Zář 12.června 1902.
- 2/ Např. A.P.Veselý, K První dělnické výstavě, Zář 14.srpna 1902.
- 3/ Shrnující přehled těchto snah podává Tomáš Trnka, Vývoj naší lidové výchovy, Praha 1936. Srov.též Jiří Pokorný, Dělnická akademie před 1.světovou válkou, v tisku.

- 4/ Jiří Pokorný, Osyětou k syobodě, syobodou k osyětě.
/Vzdělanost v počátcích českého dělnického hnutí/,
v tisku.
- 5/ J.Bol.Strahovský, Povolání dělnictva, Dělník 12.února 1870.
- 6/ V.V., Zkrácení hodin pracovních, Český dělník 29.
května 1869; Liduvěrný /= Chleborád/, Důležitost ob-
obmezení času práce dělnické pro národní hospodář-
ství, Jednota 20.února 1869; Z karlínské besedy děl-
nické, Dělník 12.listopadu 1869.
- 7/ Jan Bavorský, Činnost prvního dělnického spolku Oul
v Praze, Dělník 1.dubna 1868.
- 8/ -hov /= Pecka/, Svobodou k osvětě, Budoucnost 1.říj-
na 1874.
- 9/ R.G.Ardelt, Sozialdemokratie und bürgerliche Oeffent-
lichkeit. Ueberlegungen zum Heinfelder Parteitag, in:
• Politik und Gesellschaft im alten und neuen Oester-
reich. Festschrift für Rudolf Neck, hrsg. v. I.Ackerl
/W.Hummelberger/ H.Mommsen, Wien 1981, s.216-21.
- 10/ V.V., K oslavě květnové, Veleslavín 24.dubna 1914.
- 11/ Revoluce a sociální opravy, Západočeský posel lidu
1.října 1895.
- 12/ Jaroslav Koudelka, Kulturní předpoklad sociálního
osyobození, Dělnická osvěta /jako příloha časopisu
Odborové sdružení českoslovanské/ 1913, s.40.
- 13/ S - a,/= Srba/, Řečnicko-výchovné kursy na venkově,

Věstník Dělnické akademie 1/1907, č.4, s.1; Sty.
/z Střivín/, Mají řečnické kursy praktickou cenu?,
Věstník Dělnické akademie 2/1908, č.15, s.4n.;
O výchovně řečnických kursech, Dělnická akademie
3/1909, s.76n., 98n., 113nn., 222nn.

- 14/ Např. V.S., Výchova lidu a měšťácký tisk, Rovnost
13.dubna 1894; Boj a vítězství proletariátu, Rov-
nost 3.srpna 1894; Naše úkoly, Právo 13.října 1896;
Tisk, Právo 12.ledna 1897.
- 15/ František Vaněček, Papíroví proroci, edice Slova
pravdy. Laciné čtení časové 1891, r.2.
- 16/ V Blaníku, dne 15.ledna 1891, Čech 27.ledna 1891.
- 17/ František Pohunek, Volné listy. Cizí a vlastní myš-
lenky o novinářském tisku, Vlast 1890, s.47-54,
135-45, 194-200, 274-78, 370-76; Bohuš Podhorský,
Literární reminiscence, Vlast 1890, s.77n., 160,
235n., 318nn.
- 18/ Václav Myslivec, Vzdělávací a spolková činnost ve
spolcích katolických, Spolkové listy 1.září 1898
/příloha Dělnických novin/.
- 19/ Radostné události, Čech 23.dubna 1890; Několik slov
o zřizování a vedení knihoven pro lid, Čech 10.květ-
na 1890.
- 20/ Komise družstev Vlasť..., Čech 18.ledna 1890; Knihov-
na lidu. Sbírka úvah o knihách pro lid, Brno 1890
/otisk z čas.Hlídka literární/.

- 21/ Posudek edice Matice lidu 1867-89, Vlast 1890, s. 229n.
- 22/ L 6, Družstvo Vlast a Vychovatel, Čech 11.listopadu 1890.
- 23/ Zábavy večerní. Sbírka zábavného a poučeného čtení pro lid /posudek/, Čech 4.prosince 1890.
- 24/ Edvard Brynych, Hovor o Husovi na železnici, edice Slova pravdy. Laciné čtení časové, Praha 1890, r.1, referát v Čechu 22.října 1890.
- 25/ L 73, Pět minut v budoucím státě, Dělnické noviny 16.dubna 1898.
- 26/ Kulturní listy, Čech 1.března 1890.
- 27/ Literatura a kapitál, Čas 4.září 1897.
- 28/ Josef Holeček, K našim literárním poměrům, Rozhledy 15.listopadu, 1.prosince 1899.
- 29/ Co nám nesvědčí!, Knihkupecký oznamovatel 1.února 1901; Co nesvědčí nám ani literatuře, Knihkupecký oznamovatel 8.února, 15.února, 22.února 1901.
- 30/ -č-, Vzdělávací čtení, Rozhledy, říjen 1892.
- 31/ -ej-, Literatura a lid, Rozhledy, červen 1893.
- 32/ Tamtéž.
- 33/ Josef Holeček, K našim literárním poměrům, Rozhledy 15.listopadu, 1.prosince 1899.
- 34/ Naše knihovny, Čas 23.října 1897.
- 35/ Organizace krásné literatury, Čas 27.září 1890.